

УДК 338.43.02:338.439.5

О. В. Скидан,

д. е. н., доцент, завідувач кафедри організації виробничих та інформаційних систем,
Житомирський національний агроекологічний університет

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті розглянуті стан та перспективи інституціоналізації аграрної політики України. Сформульовані проблемні питання інституціонально-правового забезпечення аграрної політики.

The article deals with the state and prospects of agrarian policy institutionalization in Ukraine. The problem questions of institutional and legal providing of agrarian policy are formulated.

Ключові слова: аграрна політика, продовольча безпека, інституціоналізація, законодавчо-правове забезпечення.

Key words: agrarian policy, food security, institutionalization, legislatively and legal providing.

ВСТУП

Агропродовольча сфера посідає провідне місце в розв'язанні економічних, соціальних та екологічних проблем будь-якої держави, тому від ефективності аграрної політики значною мірою залежить рівень добробуту та здоров'я населення. Проте відсутність системної, стабільної та всебічно виваженої аграрної політики в Україні не дає змоги реалізувати наявний вітчизняний потенціал агропродовольчої сфери не тільки на світовому, але й на внутрішньому ринку. Така ситуація вимагає негайних дій щодо оптимізації процесу її становлення. При цьому посилюється значення інституціональних факторів у формуванні стратегії і тактики розвитку агропродовольчої сфери країни.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою дослідження є оцінка стану та перспектив інституціоналізації аграрної політики в Україні, зокрема законодавчо-правової складової цього процесу.

РЕЗУЛЬТАТИ

З метою створення належних передумов для забезпечення динамічного розвитку вітчизняної агропродовольчої сфери, формування продовольчої безпеки держави необхідно змінити зміст і принципи сучасної аграрної політики, що має знайти відповідне відображення в структурі й формах її правової інституціоналізації.

Аграрна політика держави визначається законами, указами і розпорядженнями Президента і рішеннями Ради національної безпеки і оборони України та нормативно-правовими

актами інших державних органів влади. На їхній основі Уряд України здійснює ряд повноважень, у тому числі забезпечує проведення єдиної державної аграрної політики. Роль держави є вирішальною в процесі забезпечення населення необхідною кількістю продуктів харчування, створення належного і якісного продовольчого ринку. Головна функція держави у зазначеній сфері повинна зводитися до створення комплексу засобів правового характеру, в тому числі створення правової бази економічних відносин в умовах формування ринку, що дозволяє налагодити стійку систему продовольчого забезпечення населення України.

Необхідно, однак, констатувати, що недооцінка законодавчого забезпечення аграрної політики, яка значною мірою була пов'язана з управлінськими традиціями радянського господарського управління, зумовила значну затримку із її законодавчим, управлінським і ресурсним забезпеченням. Ринкова реформа виявила необхідність законодавчого регулювання як економічної політики та виробничих відносин в цілому, так і специфічних галузевих сфер регулювання, таких як аграрний сектор. Однак традиції радянських часів практично протягом цілого десятиліття продовжували визначати державну політику у сфері регулювання аграрного виробництва, основними рисами якої була відсутність комплексної системи цілей у розвитку галузі та послідовності у їх виконанні. При відсутності закону, який визначав би систему цілей виконавчої влади у сфері аграрної політики та механізм її відповідальності за реалізацію цих загальнодержав-

них цілей, всі заходи політики, які приймалися, можна розцінювати як другорядні, які фінансувалися за залишковим принципом.

На даний час основним нормативно-правовим документом у сфері регулювання аграрної політики в Україні є Закон України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" [2]. Сама наявність такого закону є позитивним явищем з точки зору визнання в державній політиці необхідності формування чіткої та визначеної стратегії щодо розвитку агропромислового комплексу як пріоритетної сфери національної економіки та основи функціонування держави. Проте безпосередньо Закон викликає ряд зауважень та пропозицій до його змісту і суті, врахування яких, як вбачається, дало б змогу суттєво підвищити ефективність державної аграрної політики.

Насамперед, необхідно відмітити відсутність визначення основних термінів, що вживаються у Законі, у першу чергу терміна "аграрна політика". Питання формування понятійного апарату аграрної політики не можна недооцінювати, оскільки від правильного її розуміння залежить вся подальша стратегія, тактика дій та відповідно результативність цієї політики. Як засвідчує світова та вітчизняна практика, ігнорування окремих аспектів та складових державної аграрної політики, на перший погляд навіть незначних, не дає змоги досягти бажаного успіху на шляху її реалізації. І, навпаки, виважений та системний підхід до формування та здійснення аграрної політики є основою для високоефективного соціально-економічного розвитку країни, добробуту її громадян.

Аграрну політику необхідно розуміти як комплексну систему стратегічних і тактичних принципів, цілей, засобів і методів науково-методологічного, політико-правового, соціально-економічного, екологічного та організаційного характеру, спрямованих на формування продовольчої безпеки держави та сталий розвиток сільських територій. Поряд з цим, окремі положення Закону засвідчують про дещо обмежене та непослідовне розуміння аграрної політики. Так, у ст. 2 Закону гарантування продовольчої безпеки держави віднесено до стратегічних цілей аграрної політики, проте у ст. 1 при визначенні напрямів, на яких зосереджуються основні складові аграрної політики, необхідність формування продовольчої безпеки не зазначається. Аналогічні непослідовності зустрічаємо і далі. Зокрема, у визначенні сфери поширення основних засад аграрної політики зазначається питання соціальної сфери села, при

тому, що далі у якості однієї з цілей зазначеної політики вказується ще й комплексний розвиток сільських територій, що, безумовно, є значно ширшим поняттям.

До сфери поширення основних засад державної аграрної політики не віднесено галузі садівництва та виноградарства, в той час як згідно Указу Президента України "Питання Міністерства аграрної політики України" останні включені до сфери діяльності Мінагрополітики України, яке згідно цього ж Указу є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування і забезпечення реалізації державної аграрної політики та продовольчої безпеки держави [4].

При широкому спектрі галузей та сфер діяльності, на які поширюється аграрна політика, визначені у ст. 3 Закону основні її пріоритети стосуються практично винятково питань розвитку сільського господарства. У той же час формування продовольчої безпеки, яка є стратегічною метою аграрної політики, потребує врахування значно ширшого кола питань, пов'язаних, зокрема, з заготівлею, зберіганням, переробкою, реалізацією продовольчої продукції, її якістю і безпекою тощо, про що детальніше йтиметься нижче.

Одним з критеріїв оцінки втілення державної аграрної політики визначено забезпечення до 2015 року споживання продуктів харчування на душу населення на рівні орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів у середньому на душу населення України. Однак у даному випадку слід погодитися з думкою С. Дем'яненка та І. Свідерської щодо необхідності врахування індивідуальних переваг споживачів [6, с.72]. Треба відмовлятися від принципу забезпечення "раціональних норм споживання продуктів харчування". Не можна примусити людей харчуватися на рівні "раціональних норм". Для кожної людини ці норми персональні — вони залежать від її смаків, традицій, сфери діяльності та доходів. Основним напрямом досягнення стратегічної мети розвитку аграрної політики має стати стимулювання попиту на продукти харчування шляхом збільшення доходів громадян і надання прямої адресної підтримки малозабезпеченим верствам населення, а головними критеріями оцінки цього попиту — підвищення продуктивності та ефективності сільського господарства, а також зростання добробуту сільських жителів.

У цілому, Закон має надто загальний характер, не містить конкретизованих напрямів та

механізмів, за допомогою яких можливо було б сформувавши і реалізувати ефективну державну аграрну політику. Вивчення аналогічного законодавства в США та Європейському Союзі свідчить, що законодавчі акти такого характеру повинні мати чітко визначені напрями впливу держави на процес функціонування всіх галузей, діяльність яких пов'язана з продовольством [8; 9]. Закон має формувати заходи аграрної політики за визначеними пріоритетними сферами, якими, зокрема, мають бути товарні програми (прямі платежі виробникам, програми за окремими видами продовольства), зовнішня торгівля, продовольчі програми, кредитне обслуговування, сільський розвиток, охорона навколишнього природного середовища, наукові дослідження та ін.

Основним законодавчим актом, що спрямований на реалізацію положень Закону України "Про Основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року", є Закон України "Про продовольчу безпеку України", проект якого з 2005 року до цього часу знаходиться на розгляді у Верховній Раді України [3]. Детальне та всебічне ознайомлення із зазначеним законопроектом дає змогу висловити наступні пропозиції щодо уточнення окремих його положень.

У ст. 1 проекту Закону наведено визначення терміна "продовольча безпека" як захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої держава гарантує фізичну і економічну доступність та якість життєво важливих продуктів харчування населенню згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення та забезпечує продовольчу незалежність. Проте в Законі України "Про державну підтримку сільського господарства України" в ст. 2 (п. 2.13) наведено дещо інше визначення зазначеного терміна, а саме: "Продовольча безпека — захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності" [1]. Обидва визначення є дещо звуженими і потребують уточнення, оскільки саме від правильного розуміння поняття продовольчої безпеки залежить уся подальша діяльність та загалом успіх державної політики, спрямованої на її формування.

У міжнародній практиці на сучасному етапі все частіше під продовольчою безпекою розуміють забезпечення населення екологічно чис-

тою, тобто безпечною для здоров'я їжею, яка не містить складових, здатних завдати як безпосередню, так і віддалену шкоду здоров'ю споживачів і майбутніх поколінь. Головним критерієм якості продукції аграрного сектора є рівень здоров'я споживачів. Такий підхід впливає із визначення здоров'я світовою спільнотою. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, здоров'я — це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя. Такий стан, природно, може бути досягнутий при найбільш сприятливому стані усіх чинників довкілля.

У Декларації прав людини ООН в ст. 25 зазначено: "Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту її самої і її сім'ї, і право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості або іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від її обставини" [5].

При цьому право на їжу пов'язується з підтриманням здоров'я. Відповідно продовольча безпека повинна бути на такому рівні, на якому підтримується здоров'я. Звідси виникає необхідність поєднання продовольчої безпеки людини з її здоров'ям. Тому у визначенні повинно бути присутнім поняття здоров'я. Продовольчу безпеку необхідно пов'язувати з найвищим рівнем фізичного і психічного здоров'я, який можливо досягти, а не з невизначеним поняттям нормального функціонування організму або нормальною життєдіяльністю.

Таким чином, подальший розвиток агропродовольчої сфери нерозривно пов'язаний з проблемами його екологізації, підвищенням якості продовольства і створенням відповідних організаційно-екологічних, технологічних, правових та інших передумов для вирішення цієї проблеми. Основою продовольчої безпеки є формування економічних механізмів, які забезпечили б сталий розвиток АПК як з економічного боку, так і з екологічного.

Враховуючи викладене, більш відповідним є підхід, за якого продовольча безпека розглядається як такий еколого-економічний стан держави, коли всі її громадяни забезпечені продовольством в необхідній кількості, асортименті та відповідної якості, що підтримує найвищий рівень їх фізичного і психічного здоров'я. При цьому існують відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану (переважно власними силами держави) для всіх верств населення незалежно від

зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища.

Вказане визначення повною мірою враховує всі ключові аспекти проблеми продовольчої безпеки. По-перше, у ньому присутні основні критерії продовольчої безпеки, такі як фізична, економічна доступність продовольства, його якість та системоутворювальний критерій — здоров'я населення. По-друге, враховано необхідність постійного збереження високого рівня продовольчої безпеки, причому бажано силами самої держави за рахунок власних ресурсів та механізмів, що забезпечить високу надійність та стійкість системи продовольчої безпеки від дії зовнішніх факторів. По-третє, передбачено, що розв'язання проблеми продовольчої безпеки повинно здійснюватися з урахуванням необхідності збереження сприятливого стану навколишнього середовища, що сприятиме сталому розвитку держави.

У визначенні терміна "продовольча незалежність України" можливість забезпечення економічної доступності продуктів харчування, поряд з фізичною, пов'язується виключно з виробництвом цих продуктів та запасами державного матеріального резерву. Однак питання економічної доступності продовольства знаходиться переважно у площині вирішення проблеми забезпечення достатнього рівня доходів населення і лише частково залежить від обсягів виробництва продовольства. Навіть при повній насиченості ринку продуктами харчування у широкому асортименті окремі категорії населення не матимуть можливості їх придбати у достатній кількості внаслідок низького рівня доходів.

Щодо визначення терміна "індикатори рівня продовольчої безпеки". Продовольчу безпеку необхідно розглядати не тільки з точки зору задоволення потреб людей за рахунок кінцевого продукту виробництва, але також з позиції стійкості й ефективності усього логістичного ланцюга, який складається з галузей, що виробляють фактори виробництва, здійснюють, власне, виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечують зберігання, переробку і доведення продукції до кінцевого споживача.

Тому коло індикаторів продовольчої безпеки є значно ширшим і охоплює не тільки економічну, фізичну доступність продовольства та фактичне його споживання, а й ряд інших питань, зокрема якість та безпеку продовольства, стійкість та ступінь незалежності продовольчого ринку, рівень розвитку галузей АПК та ефективність використання природно-ресурс-

ного потенціалу. Таким чином, визначення терміна "індикатори рівня продовольчої безпеки", наведене у законопроекті, є неповним, тому вказану категорію пропонується уточнити та подати у наступній редакції: індикатори рівня продовольчої безпеки — показники стану та динаміки фізичної і економічної доступності населення до продуктів харчування, фактичного рівня та структури їх споживання, якості та безпеки продовольства, стійкості та ступеня незалежності продовольчого ринку, рівня розвитку галузей АПК та ефективності використання природно-ресурсного потенціалу.

Державний контроль за забезпеченням продовольчої безпеки згідно законопроекту обмежується лише контролем ринку продовольства. Такий звужений підхід до цього питання, звичайно, не сприятиме підвищенню рівня продовольчої безпеки держави. Контролем з боку держави повинні також охоплюватися питання управління запасами і постачання продовольства, якості й безпеки харчових продуктів, споживання продовольства та харчування населення, соціальний моніторинг уразливих у продовольчому відношенні груп населення.

Ст. 6 законопроекту щодо індикаторів рівня продовольчої безпеки доцільно було б деталізувати, конкретно визначивши систему індикаторів та взаємозв'язки між ними; пріоритетність одних індикаторів над іншими; розробити пропозиції щодо змін у методиках проведення статистичного аналізу продовольчих ринків тощо, за яким здійснюватиметься оцінка рівня продовольчої безпеки. При цьому бажано передбачити необхідність регулярного проведення оцінки поточного стану продовольчої безпеки держави та окремих її регіонів на основі розроблених індикаторів з наступним інформування усіх зацікавлених державних служб, громадськості, виробників продовольства.

Відповідна система індикаторів та її практичне використання дасть змогу підвищити якість оцінки державної політики у сфері АПК. Органи державної влади отримуватимуть повнішу інформацію щодо ефективності заходів державного регулювання продовольчого ринку, якщо у процесі оцінки використовуватимуться результати аналізу змін у значеннях головних показників продовольчої безпеки країни.

У цій же статті значення індикатора "частка витрат на харчування у бюджеті сім'ї" встановлюється на рівні 60%. Вказане положення вимагає уточнення, оскільки економічною наукою доведено, що перевищення частки витрат на купівлю продовольчих товарів 50%-ї межі

свідчить про низький життєвий рівень населення і є одним з показників бідності. Для порівняння, у США цей показник становить 10%, країнах ЄС — 15%, у Польщі — 30%.

У цілому, у проєкті багато загальних положень, які не несуть належного навантаження, є потреба у поліпшенні редакційного опрацювання окремих статей, надання їм більшої чіткості. Зокрема, доцільно було б визначити, який саме обсяг вітчизняного виробництва життєво важливих харчових продуктів у відсотках річної потреби населення у цих продуктах має забезпечити продовольчу незалежність у разі припинення ввозу в Україну тих чи інших продуктів.

Принципи забезпечення продовольчої безпеки мають більшою мірою відбивати особливість сфери їх застосування (ст. 4 проєкту). Слід врахувати такі принципи, на яких базується продовольча безпека, як наявність продуктів харчування у необхідному асортименті, відповідність необхідним параметрам якості та безпеки продовольства; продукти мають бути доступні з позиції їх вартості; продукти мають споживатися найкращим способом (відповідно до індивідуальних потреб кожної людини за кількістю, якістю і різноманітністю), який забезпечує найвищий рівень здоров'я та ін.

Ст. 13 "Повноваження громадян та об'єднань громадян щодо забезпечення продовольчої безпеки" за своєю суттю визначає не повноваження, а окремі форми участі громадян та їх об'єднань у забезпеченні продовольчої безпеки. Ця стаття має виключно інформаційний характер. У розділі III проєкту необхідно передбачити, що контроль за забезпеченням продовольчої безпеки може бути не тільки державним, а й самоврядним та громадським. Не відповідають суті даного розділу проєкту положення ст. 17 та 18, у яких відповідно висвітлюються питання міжнародного співробітництва у сфері дії Закону та відповідальності за порушення його вимог.

Загалом, як свідчать проведені дослідження, політика продовольчої безпеки має базуватися на холистичному підході, за якого вона формується у тісному взаємозв'язку між сільськогосподарською, агропромисловою, зовнішньоекономічною, продовольчою політикою, діяльністю у сферах якості й безпеки продовольства та харчування населення. Кожен із зазначених структурних елементів характеризується цільовою спрямованістю на досягнення основної мети — забезпечення продовольчої безпеки [7]. Поряд з цим, у Законі належної уваги окремим із зазначених елементів не приділено. Насамперед, це стосується питань

якості та безпеки продовольства, харчування населення. У той же час в економічно високорозвинених країнах усе ширше визнається необхідність у наданні більш всеохоплюючого характеру державній політиці у сфері продовольства і харчування. Вона повинна сприяти попередженню недостатнього харчування, одночасно передбачаючи вирішення таких питань, як забезпечення доступу до достатньої кількості продуктів харчування, які допомагають запобігти розвитку хвороб, зокрема овочів та фруктів. Крім того, ці продукти повинні вирощуватися таким чином, щоб охоронялись і здоров'я населення, і оточуюче середовище.

Експертами Всесвітньої організації охорони здоров'я, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН ще у 70-х роках минулого століття було обгрунтовано необхідність включення політики здорового харчування в цілі аграрної політики країни, щоб поряд з вирішенням проблеми підвищення продуктивності праці у сільському господарстві й інших галузях АПК, покращення системи розподілу доходів держава виконувала й інші функції, а саме: покращення якості харчового раціону населення, проведення медико-профілактичних заходів, пов'язаних з харчуванням; розробку і реалізацію державних програм активного втручання у галузі харчування певних груп населення.

У більшості країн Європи, а також у США і Канаді питання про харчування населення підняте на державний рівень і знаходиться під постійною увагою урядів цих країн. Завдяки цьому в багатьох економічно розвинених країнах світу вдалося досягти зниження рівня захворюваності й смертності. При цьому регрес захворюваності на 38% зумовлений корекцією раціону харчування. В США дослідження, пов'язані з розробкою раціону харчування, використовуються для надання інформаційної підтримки населенню. Федеральна політика США сформульована в "Керівництві по харчуванню для американців". Причому основним координатором цієї політики та розробником згаданого керівництва з харчування є департамент сільського господарства США.

Різні дослідження показали прямі, або безпосередні, ефекти покращеного харчування на збільшення сили, витривалості і, таким чином, продуктивності. Згідно досліджень нобелівського лауреата Роберта Фогела, вдосконалення харчування і людської фізіології значно сприяло економічному росту і технологічному прогресу в Європі протягом останніх двох століть. Сільське господарство і харчова промисловість

повинні відігравати важливу роль у забезпеченні населення повноцінними і доступними харчовими продуктами. Їхні ініціативи зі скорочення кількості солі, цукру і жирів, які додаються до харчових продуктів, що перероблюються, і перегляду багатьох видів існуючої практики маркетингу можуть прискорити одержання досягнень у галузі забезпечення здоров'я населення.

Враховуючи зазначене, у Законі необхідно передбачити, що уряд має забезпечити формування та реалізацію державної політики, спрямованої на забезпечення здорового харчування населення відповідно до останніх досягнень у сфері науки про харчування.

ВИСНОВКИ

Таким чином, існуюча нормативно-правова база не забезпечує адекватної основи для формування та реалізації вітчизняної аграрної політики. Багато норм чинних законів мають декларативний характер, не передбачають створення відповідних організаційно-економічних механізмів реалізації та контролю. Тому діюча інституціонально-правова основа аграрної політики в Україні потребує удосконалення, насамперед, з позиції розробки та затвердження чітких напрямів та механізмів впливу держави на процеси виробництва і розподілу продовольчих ресурсів з метою вирішення проблеми продовольчої безпеки. Для цього необхідною є розробка нової державної аграрної політики, яка має визначити стратегічні орієнтири та цілі розвитку агропродовольчої сфери країни з одночасною розробкою основних механізмів їх реалізації. Вказана політика повинна мати системний характер функціонування, охоплюючи не тільки питання розвитку агропродовольчої сфери, а й проблеми здорового харчування населення, якості та безпеки продовольства, сталого розвитку сільських територій.

Основою формування аграрної політики держави повинна стати аграрна доктрина, яка має визначати мету, задачі, принципи і державну стратегію в сфері продовольчої безпеки. Доктрина утверджуватиме фундаментальні науково обґрунтовані принципи аграрних відносин, завдання та умови функціонування аграрного сектора у відповідності із загальнонаціональними інтересами. При цьому досягнення продовольчої безпеки має бути визначене пріоритетною метою державної аграрної політики, оскільки вирішення проблеми забезпечення населення продовольством свідомо чи підсвідомо завжди залишається головною метою аграрної політики в будь-якій суспільній системі.

Прийняття доктрини дасть можливість сформувати чітку систему аграрної політики, яка б цілеспрямовано створювалася і розвивалася суб'єктами державного і місцевого господарювання, господарюючими суб'єктами всіх сфер і підсистем, що забезпечують продовольчу безпеку національного, регіонального і місцевого масштабів. При цьому доктрина повинна надавати право регіонам формувати власну аграрну політику, яка реалізувалася б у відповідності із загальнодержавними її положеннями, однак повніше враховувала регіональні соціально-економічні та екологічні особливості, що надасть можливість досягти максимального ефекту від реалізації вказаної політики на підвищення рівня продовольчої безпеки регіонів та відповідно усієї держави.

Література:

1. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 року № 1877-IV // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 49. — Ст. 527.
 2. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV // Урядовий кур'єр. — від 16.11.2005. — № 218.
 3. Про продовольчу безпеку України: проект Закону України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
 4. Питання Міністерства аграрної політики України: Указ Президента України від 7 червня 2000 року № 772/2000 // Офіційний вісник України. — від 23.06.2000. — № 23. — Стор. 24. — Ст. 933.
 5. Загальна Декларація прав людини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tu.edu.te.ua/irex/books/declaration.html>.
 6. Дем'яненко С. До питання про стратегію розвитку аграрної політики України / С. Дем'яненко, І. Свідерська // Економіка України. — 2004. — № 8. — С. 72—79.
 7. Микитюк В.М. Формування продовольчої безпеки в Україні: регіональний аспект / В.М. Микитюк, О.В. Скидан. — Житомир: Вид-во Державного агроєкологічного університету, 2005. — 248 с.
 8. Назаренко В.И. Аграрная политика Европейского союза / В.И. Назаренко. — М.: ООО "Маркет ДС Корпорейшн", 2004. — 362 с.
 9. Серова Е. Новый аграрный закон США / Евгения Серова // Бюллетень Центра АПЭ. — 2002. — № 4 (14). — С. 10—18.
- Стаття надійшла до редакції 16.07.2010 р.*